

Begrip of tegenspraak?

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 65 no. 6

Deze Mededeling werd in verkorte vorm uitgesproken in de vergadering van de Afdeling Letterkunde, gehouden op 14 januari 2002.

OLGA WEIJERS

Begrip of tegenspraak?

Analyse van een middeleeuwse onderzoekmethode

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, 2002

Copyright van deze uitgave © 2002 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld

Druk: PlantijnCasparie Heerhugowaard bv

Het papier van deze uitgave voldoet aan ISO-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier

Door sommigen wordt de middeleeuwse universiteit gezien als een bolwerk van verkalkte kennis. Dit geldt niet alleen voor humanisten die reageerden op de situatie aan het einde van de 15e eeuw; ook moderne universiteitshistorici hebben soms de neiging dit negatieve oordeel te generaliseren en uit te breiden tot de gehele periode sinds het ontstaan van de universiteiten van omstreeks 1200 tot het einde van de Middeleeuwen. Mijn visie hierop is anders: in de 13e en 14e eeuw was de universiteit naar mijn oordeel een bron van kritisch en vernieuwend denken. In een tijd van intensieve intellectuele activiteit, van vermenigvuldiging van studiecentra, leraren en studenten, in een tijd ook waarin nieuwe disciplines werden ontwikkeld dankzij de herontdekking van een reeks van aristotelische werken en de vertaling van de Arabische traktaten en commentaren van Avicenna en Averroes, ontstonden nieuwe denkbeelden en nieuwe methoden. Dit zal hier met een voorbeeld worden geïllustreerd.¹

¹ Deze voordracht is gebaseerd op onderzoek uitgevoerd in het kader van een gemeenschappelijk onderzoekprogramma van het Constantijn Huygens Instituut (een instituut van de KNAW) en het Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (CNRS) te Parijs. De intellectuele geschiedenis is een van de zwaartepunten van het onderzoek binnen het CHI. Uitgaande van de interpretatie van middeleeuws Latijnse teksten, die overigens vaak

FACULTEITEN EN ONDERWIJSMETHODEN

Om het onderwerp te plaatsen in de historische context is het noodzakelijk te beginnen met een korte inleiding over faculteiten en onderwijsmethoden. De middeleeuwse universiteiten waren ingedeeld in maximaal vier faculteiten: de Artes-faculteit of faculteit der vrije kunsten, die een soort propedeutische opleiding verschafte, en de drie hogere faculteiten: die van theologie, recht en medicijnen. Verreweg het grootste deel van de studenten begon de opleiding aan de Artes-faculteit. Hier leerden zij niet alleen de vrije kunsten, waaronder de grammatica en de logica de voornaamste plaats innamen, maar ook een aantal andere disciplines, zoals physica, kosmologie, biologie, ethiek, metaphysica. Deze disciplines waren voornamelijk gebaseerd op de werken van Aristoteles en zijn Arabische commentatoren, maar zij ontwikkelden zich snel doordat generaties van middeleeuwse geleerden deze werken analyseerden en aanvulden.² De methoden waarmee deze vakken aan de Artes-faculteit werden onderwezen waren minstens zo belangrijk als de inhoud: deze methoden werden namelijk ook toegepast in de hogere opleidingen van de theologie, het recht en de medicijnen. Zo zou men kunnen zeggen dat de Artes-faculteit de plek was waar de studenten leerden denken en men heeft deze faculteit ook wel aangeduid als de filosofische faculteit.³

Zoals gezegd, de onderwijsmethoden die aan de middeleeuwse universiteit werden gebruikt, waren grotendeels dezelfde voor de verschillende faculteiten. De grondslag was het lezen en becommentariëren van de basisteksten (aan de Artes-faculteit waren dat met name de werken van Priscianus, Boethius en Aristoteles), de zogenaamde *lectio*. Tijdens de tekstanalyse van deze *lectiones* stuitte men op punten die bijzondere aandacht verdienden – deze werden behandeld in zogenaamde *notanda* – en op

onuitgegeven zijn, probeer ik een bijdrage te leveren aan de intellectuele geschiedenis van de universiteit (bijvoorbeeld onderwijsprogramma's, kennisoverdracht, etcetera). Deze intellectuele geschiedenis is tot nu toe veel minder goed bestudeerd dan de institutionele geschiedenis aan de ene kant en de doctrinaire inhoud van de met het onderwijs verbonden teksten aan de andere kant.

² Zie voor de ontwikkeling van systematische disciplines door middel van commentaren O. Weijers, 'The Evolution of the Trivium in University Teaching: The Example of the Topics', in *Learning Institutionalized. Teaching in the Medieval University*, ed. J. Van Engen, Notre Dame (Ind.), pp. 43-67.

³ Zie bijvoorbeeld A. de Libera, 'Faculté des arts ou Faculté de philosophie?', in *L'enseignement des disciplines à la Faculté des arts (Paris et Oxford, XIIIe-xve siècles)*, ed. O. Weijers en L. Holtz, Turnhout 1997 (Studia Artistarum 4), pp. 429-444.

problemen of schijnbare tegenstrijdigheden, die aanleiding gaven tot een vraag, de *questio*. In het begin hadden deze *questiones* een eenvoudige structuur: vraag, antwoord en een korte uitleg van het antwoord, maar al spoedig werden zij behandeld volgens het schema van de dialectische vraag, met een discussie van argumenten voor tenminste twee verschillende oplossingen van het probleem. Belangrijke vragen werden afzonderlijk van de *lectio* behandeld in speciale sessies gewijd aan de *disputatio*. Het is deze *disputatio* die hier nader zal worden besproken. Hierbij zullen voorbeelden worden aangehaald die betrekking hebben op het onderwijs aan de Artes-faculteit, hoewel deze onderwijs- en onderzoekmethode al vroeg aan alle faculteiten werd gebruikt, zoals men uit de universitaire statuten en uit de overgeleverde teksten kan opmaken, en hoewel haar oorsprong wellicht gezocht moet worden in het onderwijs van de theologie of het recht tegen het einde van de twaalfde eeuw, nog voor het ontstaan van de universiteit.⁴

DE DISPUTATIO

De *disputatio* is vaak bespot en veroordeeld als een kunstmatige en onvruchtbare discussietechniek. Zo geeft Rabelais in het derde hoofdstuk van zijn *Pantagruel* een parodie van het disputeren en uit hij ook verder in dit werk strenge kritiek zowel op de disputatie zelf als op het gehele universitaire onderwijs waarin de dialectiek naar zijn mening een te grote plaats inneemt.⁵ Thaumaste weigert deel te nemen aan het *pro* en *contra* disputeren, omdat dat alleen waardig is voor die ‘maraulx de Sophistes, Sorbillans, Sorbonagres, Sorbonigères, Sorbonicoles, Sorboniformes, Sorbonisecques’ etcetera, en Pantagruel uit zijn verlangen verre te blijven van de ‘frappements de mains, que font ces sophistes quand on argue, alors qu’on est au bon de l’argument’.⁶

Ook wordt de *disputatio* er wel van beschuldigd het middel te zijn waardoor de studenten hebben leren tegenspreken. Naar mijn oordeel is de

⁴ Zie bijvoorbeeld B.C. Bazàn, G. Fransen, D. Jacquart, J.W. Wippel, *Les questions disputées et les questions quodlibétiques dans les Facultés de théologie, de droit et de médecine*, Turnhout 1985 (Typologie des sources du moyen âge occidental 44-45). De reden van deze concentratie op de Artes-faculteit is gelegen in het feit dat mijn onderzoek tot nu toe hierop gericht is geweest.

⁵ Zie bijvoorbeeld G. Defaux, *Pantagruel et les Sophistes*, Den Haag 1973, pp. 19-22.

⁶ Rabelais, *Pantagruel*, ch. 18.

disputatie echter een instrument om tot diepgaand inzicht in een vraagstuk te komen en in het volgende zal worden getracht de juistheid van deze zienswijze aan te tonen.

Eerst enkele opmerkingen over het begrip *disputatio*. In meer algemene zin heeft deze term zowel in de Oudheid als in de Middeleeuwen de betekenis van dialoog, debat of ook eenvoudig behandeling van een probleem.⁷ In de Middeleeuwen wordt hij gebruikt voor allerlei soorten discussies, zoals controversen en strijdgedichten. Een van de specifieke betekenissen is die van het dialectische debat, een procédé dat al in de *Topica* van Aristoteles is beschreven, dat men terugvindt bij Cicero, dat in de Middeleeuwen voortleefde in de scholen waar de dialectica werd onderwezen en dat onder meer uitmondde in het genre van de *obligationes*.⁸ Kort samengevat gaat het hier om een tweegevecht tussen tegenstanders, van wie de een volgens strikte dialectische regels de ander tot tegenspraak van de door hem geaccepteerde stelling probeert te brengen om op die manier het debat te winnen. Over deze *disputatio*, waaraan onder meer in de moderne argumentatietheorie aandacht wordt geschonken⁹, gaat het hier niet. Het betreft hier de disputatie die, voortgekomen uit de *lectio* en de *questio*, heeft gefungeerd als onderwijs- en onderzoekmethode, de scholastieke *disputatio*, zoals die in alle disciplines werd toegepast.

Deze *disputatio* betreft een vraag die men bevestigend of ontkennend kan beantwoorden en waarop men in een discussie het juiste antwoord probeert te vinden. Vaak komen deze vragen voort uit het lezen van de basisteksten, maar dikwijls wordt er ook gedisputeerd over daarvan geheel onafhankelijke problemen. Het geschreven verslag van zo'n disputatie, de *questio disputata*, geeft ons een idee van het verloop van de discussie, hoewel men natuurlijk altijd rekening moet houden met de kloof tussen de orale werkelijkheid en de geschreven neerslag daarvan.¹⁰

De eenvoudigste vorm van de *questio disputata* is de volgende: na het for-

⁷ De term kan bijvoorbeeld gebruikt worden voor debatten waarin men argumenten geeft voor en tegen een bepaalde stelling, zoals die bij Cicero regelmatig voorkomen.

⁸ Zie bijvoorbeeld O. Weijers, 'De la joute dialectique à la dispute scolastique', in *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1999*, Paris 1999 (2000), pp. 509-518.

⁹ Zie bijvoorbeeld *Handboek van de argumentatietheorie. Historische achtergronden en hedendaagse ontwikkelingen*, ed. F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, F. Snoeck Henkemans, Groningen 1997, pp. 43-49.

¹⁰ Het verslag van de *reportator*, die tijdens de discussie aantekeningen maakte, werd gebruikt voor de uiteindelijke redactie door de *magister* die de disputatie leidde. Sommige *reportationes* zijn ook in de oorspronkelijke vorm overgeleverd.

muleren van de vraagstelling volgen een of meer argumenten voor een van beide mogelijke antwoorden, bijvoorbeeld het ontkennende antwoord, en vervolgens argumenten voor het tegenovergestelde, in dit geval dus het bevestigende antwoord. Deze argumenten zijn niet zomaar losse meningen: zij hebben vaak de vorm van een syllogisme dat de geldigheid van het argument aantoont, of zij berusten op een gezaghebbende uitspraak van een van de algemeen aanvaarde autoriteiten (met name Aristoteles en Averroes), en soms beroepen zij zich op de *experientia*, de waarneming van de werkelijkheid. Na de argumentatie neemt de leider van de disputatie het woord en geeft zijn oplossing: hij kiest ofwel een van beide naar voren gebrachte meningen, ofwel hij betreedt een andere weg door de *distinctio* of onderscheiding van verschillende aspecten in de termen van de vraagstelling. Tijdens deze *solutio* of *determinatio*, de standpuntbepaling ten aanzien van het probleem, geeft hij aan waarom hij de gekozen oplossing verdedigt, citeert hij andere meningen en reageert hij op eventuele tegenwerpingen. Tenslotte weerlegt hij systematisch alle argumenten die in de voorafgaande discussie naar voren zijn gebracht en in strijd zijn met zijn antwoord. Deze structuur is in de loop der tijd wel wat ingewikkelder geworden, maar het basisschema bleef daarbij gehandhaafd. Talloze commentaren zijn samengesteld uit dit soort *questiones*, waarin de materie van de betreffende geschriften wordt behandeld zonder letterlijke uitleg van de volledige tekst.

Ter illustratie een eenvoudig voorbeeld uit de logica: een *questio* uit het commentaar van Boethius van Dacië op de *Topica* dat tot stand is gekomen tijdens zijn onderwijs aan de Parijse Artes-faculteit rond 1270.¹¹ Het gaat om het verschil tussen de kenmerkende eigenschap (*proprium*) en de definitie.¹² Boethius stelt de volgende vraag: of de definitie de essentie (de *quidditas*) van een ding aanduidt (en als zodanig dus verschilt van het *proprium*). Hij geeft eerst twee argumenten voor het ontkennende antwoord: de definitie geeft niet de essentie van een ding aan. Dan volgen er twee argumenten voor het bevestigende antwoord: het eerste is de autoriteit van Aristoteles; het tweede berust op een redenering. In zijn standpuntbepaling kiest Boethius natuurlijk voor het bevestigende antwoord, licht dit toe en verduidelijkt het door middel van een voorbeeld. Tenslotte weer-

¹¹ Boethius de Dacia, *Questiones super librum Topicorum*, ed. N.G. Green-Pedersen en J. Pinborg, Kopenhagen 1976 (Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi 6, 1). Het gaat hier om Boek 1 *questio* 24: 'Utrum definitio significat quod quid est rei sive quiditatem rei'.

¹² Bijvoorbeeld: *homo est animal rationale* is de definitie van de mens, maar het feit dat de mens ook kan lachen is een *proprium*, een kenmerkende eigenschap.

legt hij de argumenten voor het ontkennende antwoord en toont aan waarom deze niet opgaan.

Waarin verschilt nu deze behandeling van het rechtstreeks becommentariëren van de tekst en het eenvoudig beantwoorden van een vraag? In plaats van de mededeling dat iets waar is, wordt er in de *questio disputata* aangetoond waarom het waar is; men laat zien met welke argumenten men de juistheid van het antwoord kan bewijzen, maar ook welke argumenten men ertegenin kan brengen en waarom die argumenten onjuist zijn. Op die manier verkrijgt men dus een veel diepgaander begrip van de materie. De didactische waarde van deze methode is onder meer onderkend door Thomas van Aquino: de *magister*, zegt hij, moet zijn leerlingen zien te brengen tot het begrip van de waarheid die hij wil onderwijzen en in de *disputatio magistralis in scholis* moet hij steunen op argumenten die de wortel van de waarheid verkennen en het mogelijk maken te begrijpen op welke manier het waar is wat er gezegd wordt.¹³

Het zoeken naar de waarheid, naar het juiste antwoord, is een essentieel element van de scholastieke *disputatio* en wordt vaak expliciet door de auteurs van dit soort teksten als doel genoemd. Daarbij is het ook van belang dat de argumenten die tenslotte worden verworpen niet als waardeeloos worden beschouwd: integendeel, zij zijn even belangrijk als de wel aanvaarde argumenten, want zij hebben bijgedragen tot het vaststellen van het juiste antwoord en tot een beter begrip van het probleem. Het is duidelijk dat het hier niet gaat om het winnen van een debat, maar om het bereiken van inzicht in een bepaalde materie of om het onderwijzen daarvan. Het is eveneens duidelijk dat het toepassen van deze methode vraagt om een kritische geest, analytisch vermogen en om creatief denken.

Deze scholastieke *disputatio* was zeer verbreid als onderwijsmethode, maar had ook andere functies. Zij was tevens een examenteknik: studenten werden door middel van disputaties zowel getoetst op hun kennis van de materie als op hun dialectische vaardigheden. Zo waren zij verplicht tot actieve deelname aan de door de *magister* geleide disputaties, hetzij in de rol van *opponens* (door tegenargumenten in te brengen), hetzij als *respondens* (door een voorlopig antwoord op de vraag te formuleren). Verder werd het baccalaureaatsexamen gevolgd door een reeks van verplichte disputaties, waarin de kandidaat voor het eerst als leider van de discussie optrad en de definitieve standpuntbepaling gaf. De *inceptio*, de ceremonie waardoor de student aan het eind van zijn studie in de corpo-

¹³ Thomas van Aquino, *Quodlibet* IV, 9, 3.

ratie van *magistri* werd opgenomen, bestond eveneens uit verschillende soorten disputaties: de *vesperie*, waarin de kandidaat voor het laatst de rol van respondent speelde, en de eigenlijke *inceptio*, die de volgende dag plaatsvond en waarin hij als het ware zijn taak van *magister* aanving als leider van de disputatie.¹⁴

Ook werden allerlei oefeningen gehouden in de vorm van disputaties, bijvoorbeeld het 's avonds repeteren van de materie die 's ochtends in de reguliere *lectiones* behandeld was.¹⁵

DE *DISPUTATIO* ALS ONDERZOEKMETHODE

Naast de wijdverspreide toepassing van deze methode in het onderwijs is de *disputatio* ook als onderzoekmethode van groot belang geweest. Na het individuele onderzoek dat de *magister* uitvoerde door bestudering van teksten, analyse van problemen en soms door observatie van de werkelijkheid, werden de resultaten in openbare discussies met collega's en studenten besproken en getoetst. Op geregelde tijden, volgens de Parijse universitaire statuten eenmaal per week, werd de zogenaamde *disputatio magistrorum* gehouden. Hieraan nam de gehele faculteit deel en alle andere activiteiten werden stopgezet. De *magister* die de leiding had van de disputatie, maakte waarschijnlijk van tevoren de vraag bekend die behandeld zou worden; in de Artes-faculteit waren dit vaak belangrijke filosofische problemen, bijvoorbeeld op het gebied van de kennistheorie of de natuurfilosofie. Ter illustratie een paar voorbeelden: of universele begrippen voor ons eerder kenbaar zijn dan singuliere begrippen, of de elementen (de vier elementen die de materie vormen) onder hun eigen vorm bewaard blijven in een samengesteld geheel, of alles wat gegenereerd kan worden ook noodzakelijkerwijs gegenereerd zal worden, of de ziel in haar geheel aanwezig is in alle delen van het lichaam, of de polen van de wereld beweeglijk of totaal onbeweeglijk zijn, of licht een stof (een massa) is.¹⁶

De structuur van deze disputaties was veel ingewikkelder dan de hierbo-

¹⁴ Voor de examens aan de middeleeuwse universiteit, zie bijvoorbeeld O. Weijers, *Le maniement du savoir. Pratiques intellectuelles à l'époque des premières universités*, Turnhout 1996, hoofdstuk 8.

¹⁵ Bijzondere oefeningen waren onder meer de *disputationes in parviso* in Oxford en de *palestra* in Italiaanse universiteiten.

¹⁶ 'Utrum universalia sint nobis notiora singularibus', 'Utrum elementa sub propriis formis maneant in mixto', 'Utrum omne generabile de necessitate generabitur', 'Utrum ani-

ven geschetste: na de beginargumenten *pro* en *contra* nam een *respondens* het woord om zijn positie te formuleren en te verdedigen en om vervolgens de tegenargumenten, die door de *opponentes* tegen zijn redenering werden ingebracht, te weerleggen. Deze *respondens* kon een gevorderde student zijn, maar ook kon een andere *magister* als zodanig optreden en dus een discussie met zijn collega aangaan. In een aantal gevallen zien wij zo verscheidene respondenten optreden en ieder hun eigen visie op de zaak verdedigen. Aan het eind van de discussie ging de leider van de disputation met de notities van zijn assistenten naar huis en tijdens een volgende sessie, de *determinatio*, presenteerde hij zijn standpunt met een uitgebreide bewijsvoering en de weerlegging van alle argumenten die tijdens de discussie voor andere oplossingen waren ingebracht.

Deze standpuntbepaling wordt overigens lang niet altijd gepresenteerd als het laatste en onaanvechtbare woord: in sommige gevallen wordt zelfs expliciet aangegeven dat men met de disputation wil bijdragen aan de zoektocht naar de waarheid en dat men bereid is zijn mening te herzien als iemand anders een betere bewijsvoering weet te geven. Zo eindigt bijvoorbeeld Franciscus van Ferrara, die omstreeks het midden van de 14e eeuw in Padua werkzaam was, zijn *Questio de proportionibus motuum* met de volgende woorden:

En hiermee eindigt mijn opvatting over deze vraag, die mij lange tijd veel twijfels en grote problemen heeft bezorgd. Maar nu is er in mijn geest een heldere evidentie; en als die wellicht niet volledig de waarheid heeft aangetoond noch gevonden, dan biedt zij toch een nuttiger weg om te zoeken naar die waarheid. Maar als wij dingen hebben gezegd die niet waarschijnlijk zijn en niet erg in overeenstemming met de waarheid, dan moet de nauwgezette en scherpzinnige wijsheid van studenten en collega's die corrigeren.¹⁷

ma per se totam sit in omnibus partibus corporis', 'An poli mundi sint mobiles vel omnino immobiles', 'Utrum lumen sit corpus'.

¹⁷ Franciscus de Ferraria, *Questio de proportionibus motuum*, ed. M. Clagett, in *Annali dell'Istituto e Museo di Storia della Scienza di Firenze* 3 (1978), p. 42: 'Et in hoc terminatur sententia huius questionis que michi magno tempore intulit multa dubia et magnas difficultates. Nunc vero animus meus claram in eisdem habet evidentiam que tamen si forte non veritatem complete ostenderit nec invenerit, viam tamen dat utiliore veritatem inquirendi. Si qua tamen dixerimus non verisimilia nec multum consona veritati, diligens studentium et alterorum virorum perspicax intellectus sapientia corrigat'. Zie ook bijvoorbeeld Jean de Jandun, *Questio de notioritate universalium*, uitgegeven door Z. Kuksewicz, in *Mediaevalia Philosophica Polonorum* 14 (1970), pp. 87-97. Cf. O. Weijers, *La 'disputatio' à la Faculté des arts de Paris*, Turnhout 1995, pp. 102-106.

Dit soort disputaties kan men dus beschouwen als een bijzondere, collectieve manier van onderzoek. Zij waren ook hoogtepunten in het universitaire leven en sommige verslagen laten nog duidelijk de sporen zien van levendige discussies.

Dit is bijvoorbeeld het geval in een *questio disputata* van Jordanus van Trente (de Tridento), een verder onbekende geleerde, die in Bologna in de tijd van Thaddeus van Parma en Matthias van Gubbio, tussen 1320 en 1340, moet hebben gedoceerd. De disputatie ging over de vraag of dimensies eeuwig in de materie aanwezig zijn.¹⁸ Na de beginargumenten, een voor het ontkennende en een voor het bevestigende antwoord, neemt een eerste respondent het woord. Hij argumenteert voor het bevestigende antwoord en weerlegt het beginargument voor de tegengestelde positie. Hij wordt vervolgens aangevallen door de opponenten, die argumenteren tegen zijn antwoord, tegen een van zijn argumenten en tegen zijn weerlegging van het beginargument. Het verslag vermeldt dat er nog andere argumenten tegen hem ingebracht werden, waarop hij niet meer kon antwoorden wegens gebrek aan tijd ('propter brevitatem temporis'), en dat deze later genoemd zullen worden. De respondent begint te reageren op de redeneringen van de opponenten, maar hij wordt opnieuw onder vuur genomen; hij probeert zich ook daartegen te verweren, maar hij heeft niet het laatste woord. Vervolgens treedt een tweede respondent op en hij verdedigt een andere positie. Er wordt een redenering tegen hem ingebracht, maar de *magister* zegt in zijn verslag dat de respondent hierop niet antwoordde vanwege het geschreeuw van het publiek ('propter clamores circumstancium'). Een derde respondent neemt het woord en ook tegen zijn positie wordt geargumenteed, maar, zo zegt het verslag, deze discussie werd niet voltooid omdat het laat was ('non solum fuit ulterius quia tarde erat'). De tekst gaat verder met de *determinatio*, de standpuntbepaling van Franciscus van Ferrara, die op een andere dag plaatsvond. Hierin behandelt hij een aantal verschillende meningen, licht zijn eigen opvatting toe, antwoordt op eventuele moeilijkheden daaromtrent en weerlegt argumenten die tijdens de discussie tegen deze opvatting zijn ingebracht. Het gaat hier zeer waarschijnlijk om een van de wekelijkse publieke disputaties, die tot de taak van de *magistri* behoorden en die door alle collega's en studenten van de faculteit werden bijgewoond.

¹⁸ Jordanus de Tridento, *Utrum dimensiones sint eterne in materia*, ms. Vaticano, Vat. lat. 6768 f. 174ra-176va. Voor deze *questio disputata* en de in het volgende geciteerde *questiones*, cf. O. Weijers, *La 'disputatio' dans les Facultés des arts au moyen âge*, Turnhout 2002.

Het principe van de openbare disputatie met deelname van de gehele faculteit gold in alle universiteiten. Wel bestonden er natuurlijk verschillen in frequentie en belang van deze discussies en ook kan men verschillen in vorm constateren afhankelijk van plaats en tijd. Zo vertonen de teksten van Engelse disputaties uit de 14e eeuw in het algemeen de eigenaardigheid van uitgebreide discussies naar aanleiding van de *argumenta principalia*, de vaak zeer talrijke beginargumenten, en vindt men maar zelden een verslag van de rol die de respondenten speelden.

Een voorbeeld van zo'n Engelse disputatie is de *questio* van Peter Bradley over de *Analytica Priora* van Aristoteles.¹⁹ Deze begint met negentien argumenten voor het ontkennende antwoord, dat uiteindelijk verworpen zal worden; er wordt slechts één argument voor het bevestigende antwoord gegeven en na zijn vrij korte standpuntbepaling weerlegt Bradley systematisch alle argumenten die tegen dit standpunt ingebracht zijn. Op het eerste gezicht vraagt men zich af waar de discussie zich nu eigenlijk afspeelde, maar het is duidelijk dat deze in de redactie van de beginargumenten is samengevat. Op sommige plaatsen ziet men daar nog de sporen van. Zo bevat het tweede argument een korte discussie tussen een respondent en minstens één opponent, helaas in een algemene, onpersoonlijke vorm geredigeerd. Het vijfde argument geeft ook een kijkje in de praktijk van de discussie: op een tegenwerping, waarin een opponent de aangehaalde autoriteit van Avicenna ontkent, wordt er als volgt gereageerd: 'En als er dan weer gezegd wordt dat Avicenna dat niet zegt, dan kan er niet op een andere manier geargumenteed worden tegen zo iemand dan door het boek mee te brengen'.²⁰ Kortom, deze *questio* berust wel degelijk op een voorafgaande disputatie, maar de bijzondere en straffe vorm van redactie laat hier maar weinig van doorschemeren.

In Italië werd in de periode tussen 1300 en 1340 – voornamelijk in Bologna en Padua – druk gedisputeerd, vaak over natuurwetenschappelijke problemen. De *magistri* hadden daar de verplichting om het verslag van de disputatie, nadat zij dit hadden geredigeerd, te deponeren bij de pedel, zodat ieder er kennis van kon nemen.²¹ Dit is waarschijnlijk de verklaring

¹⁹ Peter Bradley, *Questio super secundum Priorum*, ed. E.A. Synan, 'A Question of Peter Bradley on the Prior Analytics', in *Mediaeval Studies* 30 (1968), pp. 1-21. De vraag luidt: 'Utrum conclusione existente falsa et premissis eiusdem sillogismi existentibus determinate qualitatis et non repugnantibus, necesse sit maiorem esse falsam vel minorem'.

²⁰ 'Si iterum dicatur quod Avicenna non dicit istud, non potest alio modo argui contra talem nisi portando librum'.

²¹ Zie de statuten van de universiteit van Bologna, ed. C. Malagola, Bologna 1888, rubr. 54.

van het feit dat belangrijke verzamelingen *questiones* bewaard zijn gebleven. Voor het begin van de genoemde periode hebben wij hier uitgebreide verslagen van levendige discussies, waarbij het verloop van deze discussies min of meer getrouw door de leider van de disputatie in zijn verslag werd weergegeven. Dit geldt voor de boven geciteerde tekst van Jordanus van Trente en bijvoorbeeld voor *questiones* van de Bolognese filosoof Gentile van Cingoli in het begin van de veertiende eeuw.²² Later werden deze verslagen ook hier veel strakker geredigeerd, zij het op een andere manier. Men vindt dan sporen van het optreden van respondenten terug in de *determinatio*, de uiteenzetting van de positie van de leidende *magister*, die de voorafgaande discussie slechts gedeeltelijk in zijn redactie samenvatte.

Beroemde geleerden gebruikten de disputaties om elkaars opvattingen te bestrijden. Zo zien wij Matthias van Gubbio in Bologna in het jaar 1341, in een disputatie over de vraag 'Of een propositie (een beweerzin) die waar is over het verleden eerst waar is geweest over het heden', tijdens de gebruikelijke weerlegging van de tegen zijn oplossing ingaande argumenten, een uitgebreide kritiek leveren van een stelling die de beroemde Engelse filosoof Walter Burley in zijn commentaar op de *Physica* had verkondigd.²³ Burley wordt hier met name genoemd en zijn theorie wordt op weinig zachtzinnige wijze weerlegd. Maar kort daarop antwoordde Burley op dezelfde manier, tijdens een disputatie, eveneens in de weerlegging van een van de beginargumenten.²⁴ Het is jammer dat wij beide geleerden niet in dezelfde disputatie tegenover elkaar zien staan, maar het is duidelijk dat de disputatie een belangrijke rol speelde in de internationale discussies.

Zoals al eerder opgemerkt, de mate van reorganisatie van de discussie tijdens de redactie van het verslag door de *magister* die de disputatie had geleid, wisselt sterk en lijkt in de loop van de tijd ingrijpender te worden. Dikwijls is het moeilijk uit te maken of de tekst van een *questio disputata* inderdaad berust op een feitelijke disputatie of integendeel een recht-

²² Zie bijvoorbeeld Gentile de Cingoli, *Questio de verbo*, ed. A. Tabarroni, in *L'insegnamento della logica a Bologna nel XIV secolo*, ed. D. Buzzetti e.a., Bologna 1992, pp. 425-440.

²³ Matthias van Gubbio, *Utrum propositio vera de preterito fuerit prius vera de presenti*, bewaard in het handschrift Vaticaan, Vat. lat. 3066 f. 7v-8v.

²⁴ Walter Burley, *Utrum contraria adequata in virtutibus agant et patiantur ad invicem*, bewaard in hetzelfde handschrift, f. 8v-10v. Cf. A. Maier, 'Ein Bologneser Averroistenschule aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts', in *ead.*, *Die Vorläufer Galileis im 14. Jahrhundert. Studien zur Naturphilosophie der Spätscholastik*, Rome 1949, pp. 257-258.

streeks geredigeerd traktaat is. In veel gevallen kan men echter via de formulering en andere kenmerken constateren dat een dergelijk traktaat in feite een bewerking is van het verslag van een disputatie.²⁵ Vooral vanaf omstreeks 1320 hadden de *magistri* blijkbaar de neiging de discussies niet meer getrouw weer te geven, maar deze op de een of andere manier te verwerken in hun standpuntbepaling.

Tegelijkertijd veranderde in de loop van de 14e eeuw de *disputatio* deels in een literair genre. Terwijl de disputaties in de scholen bleven voortbestaan, hoewel zij van minder belang lijken te worden, ontstond de gewoonte om fundamentele, soms polemische traktaten te schrijven in de vorm van een *questio disputata*. De basisstructuur wordt hierbij gehandhaafd: de argumenten *pro* en *contra*, de standpuntbepaling, die in deze traktaten zeer lang kan zijn en waarin men uitgebreid de mening van anderen bespreekt alvorens de eigen opvatting te verdedigen, en tenslotte de weerlegging van de tegen die oplossing ingaande beginargumenten.

Een voorbeeld van dit soort traktaten is de *Questio super universalia* van John Sharpe, een veertiende-eeuwse Engelse filosoof.²⁶ Op de formulering van de vraag ('Of er bepaalde universele begrippen bestaan in de wereld afgezien van de tekens (*signa*)')²⁷ volgen eenentwintig argumenten voor het ontkennende antwoord en twintig argumenten voor het bevestigende antwoord (elk argument wordt onmiddellijk aan discussie onderworpen en in beide gevallen bestaat het laatste argument uit een serie bewijsplaatsen uit gezaghebbende auteurs). De standpuntbepaling van John Sharpe begint met een inleiding over de verschillende betekenissen van de term *universale* en een aankondiging van de manier waarop hij te werk zal gaan. Vervolgens citeert hij een aantal meningen van onder meer Johannes Buridanus, William van Ockham, Egidius Romanus, Johannes Duns Scotus en enkele andere filosofen, en hij toont voor elk van deze opvattingen aan waarom zij volgens hem onjuist zijn. Zijn eigen mening, die overeenkomt met het bevestigende antwoord, begint met een verklaring en een samenvatting van dit standpunt, gevolgd door drie stellingen die hieruit voortvloeien (*conclusiones* met de daarbij behorende *corollaria*) en hun bewijsvoering. Tenslotte weerlegt hij systematisch en uitvoerig de

²⁵ Zo vindt men in Italiaanse *questiones* uit de 14e eeuw soms aan het einde van de tekst, geheel onverwacht, vermelding van een respondent.

²⁶ Het werk is uitgegeven door Alessandro Conti, Florence 1990 (*Testi e studi per il 'Corpus Philosophorum Medii Aevi'*).

²⁷ 'Queritur utrum aliqua sunt universalia in rerum natura preter signa'. Het gaat hier om grammaticale en logische tekens.

beginargumenten voor het ontkennende antwoord, waarbij hij nog reageert op eventuele tegenwerpingen, andere meningen citeert op bepaalde punten, etcetera. Deze tekst, die in de editie 145 gedrukte bladzijden beslaat, is duidelijk geen verslag van een enkele disputatie. Het is een rechtstreeks geredigeerd traktaat, waarin de auteur alle argumenten voor en tegen de positie die hij aanhangt bespreekt, argumenten die hij tijdens allerlei disputaties heeft gehoord of in andere traktaten heeft gelezen. Hij lijkt de gehele discussie over de zeer complexe materie van de *universalia* en daarmee verwante thema's, zoals die zich in de loop van de veertiende eeuw had ontwikkeld, te willen samenvatten.

Dergelijke traktaten, waarvan men vele andere voorbeelden kan noemen, zijn dus niet het directe resultaat van een bepaalde disputatie, maar zij zijn duidelijk beïnvloed door de argumentatie die over het behandelde vraagstuk in allerlei universitaire discussies werd gevoerd en zij gebruiken voor de analyse en de oplossing van het probleem de methode van de *disputatio*. In deze gevallen is de *questio disputata* dus een individuele onderzoeksmethode, een manier om via het schema van de disputatie en door middel van dialectische redeneringen alle facetten van een probleem te belichten, waarbij door het bespreken van andere meningen en het systematisch weerleggen van tegen de eigen opvatting ingaande argumenten wordt aangetoond waarom deze opvatting de juiste lijkt te zijn.

DE DISPUTATIO IN DIVERSE VAKGEBIEDEN

Zowel de feitelijke disputaties als de volgens de methode van de *questio disputata* geredigeerde traktaten hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de ontwikkeling van de wetenschap. Voor de theoretische wetenschappen, zoals de filosofie (niet alleen de metaphysica, maar ook bijvoorbeeld de ethiek en bepaalde vormen van taalkunde, zoals de speculatieve grammatica) is dit zonder meer duidelijk. Toch heeft de disputatie ook in de exacte wetenschappen een rol gespeeld. Er bestond in de Middeleeuwen geen strikte scheiding tussen exacte wetenschappen en dialectiek. Men kan de astronomie of de optiek in het veertiende-eeuwse Italië als voorbeeld noemen.²⁸ Hier speelden drie elementen een rol in het onderzoek: de *auctoritates* (de teksten van gezaghebbende auteurs, zoals Ptole-

²⁸ Bijvoorbeeld bij Blasius van Parma; zie onder meer G. Federici Vescovini, *Astrologia e scienza. La crisi dell'aristotelismo sul cadere del Trecento e Biagio Pelacani da Parma*, Firenze 1979.

maeus), de *experientia* (de observatie van de werkelijkheid door middel van instrumenten) en de *disputatio* (de discussie van de resultaten door middel van dialectische redenering). Praktische observatie en theoretische discussie gingen dus hand in hand.

Dit was eveneens het geval in de medische faculteit. Hier ging de disputatie bovendien terug op de oude traditie van de *problemata*, natuurkundige vragen, zoals die met name werden behandeld in de school van Salerno.²⁹ In de juridische faculteiten speelde de disputatie een rol zowel in het canoniek recht als in het civiel recht. Naast de discussies over controversiële kwesties bestond hier ook een ander soort *disputatio*, die de vorm had van een proces. Deze disputaties, vaak naar aanleiding van een concreet thema en duidelijk bedoeld als voorbereiding op de rechtspraak, schijnen sinds het tweede kwart van de 12e eeuw te hebben bestaan.³⁰ In de theologie vormde de disputatie eveneens een essentieel element, met name in het onderwijs van de theoretische theologie, zoals die in de commentaren op de *Sententie* van Petrus Lombardus was ontwikkeld. Daarnaast werden vele problemen van theologische aard in feitelijke disputaties besproken.³¹ Actuele theologische vraagstukken werden bovendien aan de orde gesteld in de *disputationes de quolibet*.

DE DISPUTATIO DE QUOLIBET

De *disputationes de quolibet*, zoals die in de theologische faculteit plaatsvonden³², waren disputaties waarbij door iedere aanwezige (*a quolibet*) een vraag kon worden gesteld over welk onderwerp dan ook (*de quolibet*) aan de leider van de disputatie, die hierop geheel onvoorbereid was. Deze vragen konden soms onbelangrijke of ludieke elementen bevatten, maar vaak betreft het actuele problemen die aan de orde werden gesteld en waarover de leidende *magister* zich zo moest uitspreken. Deze gaf in een tweede sessie zijn definitieve antwoord, na alle vragen volgens een aantal omvattende thema's te hebben geordend. Dit soort disputaties vormden natuurlijk een zware belasting voor de *magistri*. Sommigen zorgden er dan

²⁹ Zie bijvoorbeeld B. Lawn, *The Salernitan Questions*, Oxford 1963; *id.*, *The Rise and Decline of the Scholastic 'Quaestio disputata'*. With Special Reference on its Use in the Teaching of Medicine and Science, Leiden 1993.

³⁰ Zie het hoofdstuk van G. Fransen in B.C. Bazàn e.a., *Les questions disputées* (zie n. 4).

³¹ Zie het hoofdstuk van B.C. Bazàn in B.C. Bazàn e.a., *Les questions disputées* (zie n. 4).

³² Zie het hoofdstuk van J.F. Wippel in B.C. Bazàn e.a., *Les questions disputées* (zie n. 4).

ook voor afwezig te zijn op het moment waarop zij plaatsvonden (twee maal per jaar). Voor anderen, zoals Thomas van Aquino, vormen verzamelingen van *questiones de quolibet* juist een belangrijk onderdeel van het oeuvre.

In de Artes-faculteit speelde de *disputatio de quolibet* vrijwel geen rol tot het begin van de 15e eeuw.³³ Dan vinden met name in Praag, maar ook bijvoorbeeld in Wenen en Erfurt, dergelijke disputaties plaats, waarin vaak actuele politieke vraagstukken worden behandeld. Een belangrijk verschil met de theologische disputaties is echter dat het spontane karakter is verdwenen: de *magister* die door de faculteit was aangewezen om de disputatie te organiseren (de *quodlibetarius*) maakte van tevoren de centrale vraag bekend waarover hij zou disputeren en wees aan iedere *magister* van de faculteit een eigen vraag toe die betrekking had op diens vakgebied. Deze disputaties, waaraan tientallen *magistri* deelnamen en die verscheidene dagen duurden, waren zeker grote evenementen in het universitaire leven, maar het oorspronkelijke element van verrassing en vrije keuze is hier niet meer aanwezig.³⁴ Toch waren ook deze disputaties van belang voor het bespreken van fundamentele problemen.

DE DISPUTATIO GEZIEN DOOR TIJDGENOTEN

Het is duidelijk dat de universitaire *disputatio*, als deze wordt toegepast op futiele vragen en door onbeduidende acteurs, de indruk kan wekken van een monotone en weinig originele discussietechniek. Als het dan ook niet meer gaat om het zoeken naar de waarheid, maar uitsluitend om vertoon van handigheid in de discussie en holle kennis, kan men zich de veroordeling door de humanisten wel voorstellen. Maar dit oordeel is onterecht voor de periode van meer dan twee eeuwen waarin de *disputatio* zich heeft ontwikkeld tot een wetenschappelijke methode.

De tijdgenoten vergisten zich er niet in: de belangrijke joodse filosoof

³³ Deze wordt wel genoemd in de statuten, maar er zijn slechts enkele verzamelingen van vooral natuurwetenschappelijke vragen met eenvoudige antwoorden bewaard gebleven. Zie O. Weijers, *La 'disputatio' dans les Facultés des arts au moyen âge* (zie n. 18), Partie I ch. 3.

³⁴ Zie J.F. Wippel, op. cit., pp. 202-214; O. Weijers, op. cit., Partie v ch. 3. De *quodlibetarius* maakte voor de gelegenheid een soort draaiboek, waarin alle fasen van de disputatie en alle vragen die aan de orde zouden komen nauwkeurig zijn opgetekend. Een voorbeeld van zo'n draaiboek is dat van Johannes Hus, voor een disputatie georganiseerd in Praag in 1411. De tekst hiervan is uitgegeven door B. Ryba in 1948.

en astronoom Gersonides was duidelijk beïnvloed door de disputaties waarvan hij, hoewel buiten de universitaire wereld staande, aan het pauselijk hof in Avignon getuige moet zijn geweest; hij paste in zijn werk *De gevechten des Heren* een vergelijkbare argumentatiemethode toe. Dit werk heeft de vorm van een verzameling vragen, waarin hij volgens een dialectische methode die veel overeenkomsten vertoont met die van de *disputatio*, te werk gaat: argumenten voor en tegen bepaalde afwijkende meningen worden onderzocht, argumenten worden vaak gevolgd door objecties en hun weerlegging, de oplossing van een probleem – dikwijls door middel van *distinctio* – geeft aanleiding tot nieuwe tegenwerpingen, etcetera.³⁵ De structuur van zijn vragen is niet identiek aan die van de Latijnse scholastieke *questio*, maar beide hebben veel elementen gemeen. In de inleiding van zijn commentaar op Job beschrijft Gersonides zijn methode als volgt:

Het is duidelijk dat, als men een oplossing wil bereiken en het onderzoek in dit probleem of in een ander tot voltooiing wil brengen, men de afwijkende meningen moet vermelden door middel waarvan men in de wetenschap problemen analyseert. Men moet de punten van twijfel vermelden die zich voordoen voor ieder gezichtspunt, de een na de ander, en de antwoorden die het mogelijk hebben gemaakt deze op te lossen, totdat, door dit procédé, de ware mening zich vestigt.³⁶

Een andere Joodse geleerde, Léon Joseph, die kort na Gersonides eveneens in de Provence leefde en besloot Latijn te leren om de wetenschappen bij de christenen te gaan bestuderen, noemt de disputatie expliciet:

Zij zijn voortdurend bezig met het disputeren over hun waarheid en ook met het aan de kaak stellen van hun vergissingen. Zij ontlede zorgvuldig hun vragen en hun antwoorden, en dankzij de disputatie doen zij de waarheid opbloeien temidden van het tegengestelde, door alles te verklaren door middel van zijn twee tegengestelden, zoals een roos temidden van de doornen.³⁷

Overigens, hoe men dan ook over de methode van de *disputatio* heeft gedacht, een feit is dat deze niet alleen in de Middeleeuwen het universi-

³⁵ Cf. *Les méthodes de travail de Gersonide et le maniement du savoir chez les scolastiques*, ed. C. Sirat, S. Klein-Braslavy en O. Weijers, Parijs 2002.

³⁶ Gersonides, inleiding op het commentaar op Job, zie de Franse vertaling van M. Darmon in *Les méthodes de travail de Gersonide* (op. cit.).

³⁷ Léon Joseph, inleiding op de vertaling van het commentaar van Gerard van Solo op boek ix van de Almansouri van Rhazi, cf. C. Sirat, 'L'enseignement des disciplines dans le monde hébreu', dans *L'enseignement des disciplines à la Faculté des arts* (zie n. 3), pp. 506-508.

taire onderwijs en onderzoek zwaar heeft beïnvloed, maar ook nog lange tijd heeft voortbestaan. Theologen als Calvijn en Luther zijn in deze traditie opgevoed en ook op het onderwijs in de religieuze orden, zoals die van de jezuïeten, heeft de disputatietechniek nog eeuwenlang een stempel gedrukt.

CONCLUSIE

Hoewel er natuurlijk contradictoire discussies hebben bestaan in andere culturele milieus – men zou kunnen wijzen op het onderwijs in de Arabische madrasa's en de joodse discussies over de Talmud³⁸ – lijkt de middeleeuwse *disputatio* toch apart te staan als een originele en systematische manier van kritisch en vernieuwend onderzoek. Gezien het belang dat gehecht werd aan de tegenargumenten, zou men kunnen zeggen dat tegenspraak inderdaad een essentieel element vormde van de disputatietechniek, maar het doel was zonder twijfel het begrip van de waarheid, via het inzicht in alle facetten van een probleem. In talloze *questiones* hebben de middeleeuwse geleerden op deze manier een bijdrage geleverd aan de toenmalige wetenschap. Naar mijn mening was de *disputatio* een belangrijk element in de ontwikkeling van het wetenschappelijk denken in de westerse wereld.

³⁸ Zie bijvoorbeeld G. Makdisi, *The Rise of Colleges. Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh 1981, p. 245 sqq. Het betreft hier in het algemeen juridische disputaties, maar er zijn ook vermeldingen met betrekking tot de grammatica en de medicijnen. Het lijkt te gaan om debatten tussen twee tegenstanders, onder invloed van de *Topica* van Aristoteles, dus om een soort discussie die verwant is met de dialectische disputatie.

